

Рис. 1. Гочевский археологический комплекс. Лазуриновые подвески: 1 – находка 1995 г., 2 – находка 1998 г.

Юрій Ситий

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВОДОПОСТАЧАННЯ І ЗРОСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА

Дослідження стародавнього Чернігова, що тривають вже понад півтора сторіччя, дозволили вивчити різноманітні комплекси археологічних об'єктів. На початку XIX ст. М.Є. Марков описав ще помітні натоді залишки укріплень¹, які через сто років (крім планки на Подолі) були нанесені на план забудови міста². З накопиченням археологічних матеріалів розширювалися уявлення про розміри та забудову Чернігова. По вул. Комсомольській у 1958 р. була виявлена ділянка забудови XII – XIII ст.³, яка, на думку дослідників, являла собою окремий острівець на території значного за розмірами Передгороддя⁴. Ці уявлення знайшли відображення на картині Г.Й. Петраша “Дав-

ньоруський Чернігів”. Вважалося, що значні площі Передгороддя залишалися на середину XIII ст. незабудованими. Сьогодні на території Передгороддя виявлено ділянки різного ступеня забудованості, але новітні дослідження не підтверджують існування значної вільної від забудови міської території⁵.

Здійснивши картографування комплексів IX – X ст., XI – початку XII ст. та XII – XIII ст., В.П. Коваленко реконструював етапи формування території Чернігова, за якими можна простежити напрямки заселення різних частин міста⁶. Під час робіт останньої чверті XX ст. були досліджені залишки великого курганного могильника, що півкіолом охоплював територію міста X ст. від Болдиної гори до кладовища в Беріжках⁷. Виявлені ґрунтові поховання могильника XI – XIII ст., які на окремих ділянках представлені нечисленними похованнями, а на інших – кладовищами з похованнями у кілька ярусів. Як і курганний некрополь, ґрунтовий могильник оточував місто по периметру, тому у місцях швидкого зростання забудови, кладовища з ґрунтовими похованнями швидко віддалялися від центральної частини міста, й не мали високої щільності. Там же, де місто призупило свій ріст – навпаки, утворюються ділянки з кількома ярусами поховань. Картографування та визначення часу появи тих чи інших поховань дозволяє з’ясувати напрямки найбільш інтенсивного зростання міста.

Серед забудови міських кварталів часом трапляються ділянки ґрунтових поховань, що співіснують з нею – це церковні цвинтарі. Яскравим прикладом можуть бути поховання в північній частині розкопу по вул. Кирпоноса (буд. № 24), серед яких виявлено поховання, перекрите шиферною плитою. Ділянка цвинтаря невідомої церкви досить обмежена за площею і розташована поряд із садибами XII – XIII ст. (Рис. 1а).

Пояснити причини заселення певних ділянок міста і незаселеність інших (навіть у межах укріплень Чернігова), на нашу думку, можна наявністю водних ресурсів та їх доступністю. Проблема водопостачання зумовлена побутовими та виробничими потребами людей, а також протипожежною безпекою. Так, у пізньосередньовічній Москві через часті пожежі було регламентовано копати “с десяти дворів колодезь”⁸.

Проблема водопостачання Чернігова у XVIII – XIX ст. вирішувалася двома шляхами: побудовою колодязів та транспортуванням води зі Стрижня в діжках. Існування давньоруських колодязів у містах і навіть селах⁹ на сьогодні є незаперечним фактом, але спорудження колодязів, особливо на високих терасах, вимагало значних зусиль великої громади. Окрема сім’я, вибираючи місце під забудову, в першу чергу з’ясовувала питання водопостачання та безпеки місця проживання. У залежності від пріоритетів, людина обирала місце для проживання або біля води, або на високій терасі. Саме цим і пояснюються місця розташування археологічних комплексів X ст. – територія тераси р. Десни (від Стрижня до Єлецької гори) та частини Подолу. Сприятливий природний рельєф обумовив швидке формування чернігівського Подолу, що є

характерною рисою ранніх давньоруських міст. Край тераси давав можливість зведення укріплень. Поділ же був наближений до води і забудовувався окремими дворами. Підвищені ділянки тераси, згладжений рельєф та існування у X ст. щільної забудови в долині р. Десни призвели до появи на Подолі ділянки оборонної лінії, що захищала місто з півдня.

Розвиток міста продовжився на терасі р. Десни вздовж берега р. Стрижень на відстані від укріплень. Цей напрямок стане одним з головних при формуванні забудови міста протягом тривалого часу. Але мешканці відкритих посадів розуміли, що віддаленість від укріплень збільшувала небезпеку під час військових дій. Тому від р. Стрижень забудова поширюється в західному напрямку вздовж невеликих струмків (Рис. 4). Ураховуючи особливості природного рельєфу, непомітні сьогодні серед щільної забудови, фіксувалися картографами XVIII – XIX ст. на планах старого Чернігова¹⁰. Зокрема, план 1803 р. показує розгалужену систему ярів між Єлецьким та Троїцьким монастирями, що лежали на двох краях тераси р. Стрижень, а також западину струмка з гирлом навпроти сучасного військового шпиталю. Про пониження рельєфу від верхньої тераси до нижньої в бік р. Стрижень, що було помітне ще у XIX ст., сьогодні можна тільки здогадуватися. Це є результатом земляних робіт при розбудові сучасного міста. Природний рельєф материкового мису, утвореного Десною та Стрижем, має як підвищені, так і понижені ділянки, що обумовлювало існування кількох струмків. Так, ділянка між вул. Миру від Червоної площі до Дитинця містила западину в рельєфі, зафіксовану на місці будинку філармонії з напрямком водотоку з боку Єлецького монастиря до р. Стрижень¹¹ (Рис. 2). Друга ділянка цього водотоку була виявлена А.А. Карнабедом вул. Родимцева¹². Забудова X – першої половини XI ст., яка виникла уздовж струмка, розташованого приблизно посередині Окольного міста, визначила обриси його укріплень.

Під час робіт 1995 і 1998 рр. по вул. Коцюбинського (буд. № 81-А) вдалося виявити рештки забудови краю тераси р. Стрижень та русло струмка давньоруської доби (Рис. 3). Він простежений на відстань 40 м. Ширина русла у верхній частині становить майже 7 м, у нижній частині воно поділяється на два рівчачки-водотоки (ширина 0,7 – 0,8 м та 0,7 – 1,4 м). Орієнтація струмка – південний захід – північний схід. Судячи з рельєфу місцевості, русло струмка, можливо, починалося на південь від Дитинської церкви і йшло до перетину вул. Коцюбинського та вул. Пушкіна¹³.

Західний берег струмка, більш низький (приблизно на 2 м), ніж східний, в XI ст. використовувався під християнське кладовище. Струмок поступово замулювався, і вже у XII ст. його русло та низький західний берег забудовуються житловими та господарськими спорудами.

За матеріалами досліджень оборонних споруд Окольного міста, розташованих на

схід від розкопів по вул. Коцюбинського, вони були зведені у другій половині XI ст.¹⁴ В результаті появи укріплень значна частина території міста була відокремлена потужними валом та ровом. Порівнюючи напрямки русла та укріплень Окольного міста, можна дійти висновку, що досліджений струмок після побудови валу та рову втратив значну площу свого водозбору (вода пішла в р. Стрижень по штучному руслу) і почав міліти і замиватися ґрунтом. На початку XII ст. русло було занесене піском до висоту близько 0,8 м, і вода перестала з'являтися на його поверхні. Слід зазначити, що вздовж східного краю старого русла струмка було облаштовано дорогу, і, можливо, частина опадів потрапляла в р. Стрижень саме по проїжджій частині цієї вулиці.

У розкопі № 2 (1998 р.) по вул. Коцюбинського було досліджено два колодязі XII ст. середини XIII ст., поставлені на старе русло східного з двох рівчачків-водогонів, з яких була вода.

Ще один водотік шириною 5 м зафіксований на перетині вул. П'ятницької та вул. Коцюбинського. Існувала думка, що це – тимчасове укріплення Передгороддя, рахунок якого розширювалась територія міста¹⁵. Але рельєф фіксує западину, що збирала воду із західного схилу тераси р. Стрижень.

Наступний струмок завширшки 4 м протікав уздовж сучасного пр. Перемоги та зафіксований на перетині пр. Перемоги та вул. П'ятницької з південного боку перспективу.

У північній частині території Передгороддя збереглося й на сьогодні русло, яке починається від вул. Любецької, йде територією міської лікарні (Рис. 5), проходить паралельно вул. Київської (з півночі) і впадає у р. Стрижень в районі католицької костельної. Укріплення Передгороддя, що починалися від Єлецького монастиря, йшли вздовж Холодних Ярів і повертали на схід, охоплюючи забудову, яка сформувалася вздовж струмка, розташованого на території міської лікарні¹⁶.

Таким чином, на правобережній терасі р. Стрижень існувало кілька струмків, напрямком русел приблизно захід – схід чи південний захід – північний схід, що дозволяло забудові XI – XII ст. не віддалятися від укріплень міста вздовж русла р. Стрижень, а йти паралельно до них, формуючи нові міські квартали. Після появи нових ділянок формувалися нові лінії укріплень, які, на думку В.І. Мезенцева, могли переміщуватися далі на північ після появи нових ділянок забудови¹⁷. Ці тенденції зростаючої забудови вздовж струмків можна фіксувати досить упевнено на археологічному матеріалі.

Натомість ділянки з незначними можливостями водопостачання забудовуються в останню чергу чи з інших міркувань. Такий виняток становить напрямок дерев'яної Любецької вулиці від брами Окольного міста до укріплень Передгороддя. Ця забудова сформувалася вздовж старої дороги з Чернігова на Любеч¹⁸. Дорога пройшла

найбільш підвищеним ділянкам тераси, розташованим між Холодними Ярами і вищезгаданими струмками, орієнтуючись на верхів'я Чорторийського рівчака, що на північ від давнього міста. Саме можливості цієї дороги й призвели до її забудови (Рис. 1б). Натомість, ділянки, розташовані між древньою Любецькою вулицею та Холодними Ярами, практично позбавлені струмків, так і не були забудовані. Спочатку тут виник ґрунтовий могильник, який пізніше дещо потіснила забудова, але відсутність води та тривалий час існування могильника зупинили розвиток забудови міста в західному напрямку (в межах укріплень Передгороддя).

Забудова вздовж р. Стрижень була настільки привабливою, що з часом з'являються садиби і на лівому його березі¹⁹. У XII ст. формується щільно забудована садибами територія на лівому березі, укріплення Передгороддя перетинають русло Стрижня і виходять півколом до краю заплави р. Десни (Рис. 6).

Ділянки, не забезпечені водою, могли використовуватися як виробничі. Наприклад, на захід від П'ятницької церкви простежений значний за площею район, де було здійснено виробництво та обробка заліза²⁰.

З появою укріплень на лівому березі р. Стрижень площа Передгороддя досягла, за даними А.А. Карнабеда та В.П. Коваленка, 325 га. До цього слід додати 16 га П'ятниця, 40 га Окольного міста, 20 га Третьяка та 50 га Подолу. Таким чином, площа Чернігова на середину XIII ст. зросла до 450 га без урахування площі поселень, відокремлених від міста ділянками не обстеженої території.

Привабливість ділянок, розташованих біля води, призвела до появи забудови по обох берегах р. Десни, вздовж дороги на Новгород-Сіверський на відстань до кількох кілометрів. Виявлені окремі поселення Кордівка, Стадіон і далі на захід лише за станом дослідженості не віднесені до давньоруського Чернігова, а визначені як окремі садиби.

Подібна ситуація простежується і в заплаві р. Десни²¹. На Подолі вздовж старого русла р. Стрижень та на ділянці між Стрижнем і Десною існує кілька ділянок культурного шару, які займають підвищені місцини заплави, відокремлені від Подолу малопридатними для життя просторами і тому не включені до складу міста.

На північ від Чернігова на берегах Чорторийського рівчака, особливо вздовж дороги на Любеч, відомі окремі знахідки давньоруських матеріалів, що можуть бути віднесені як до відкритих посадів Чернігова, так і до сільських поселень, і вирішення цього питання залежить лише від стану вивчення ділянок, що роз'єднують забудову (в межах оборонних укріплень) та територію поселень найближчої округи.

Висока тераса р. Десни на ділянці між Єлецькою та Болдиною горами на сьогодні майже не досліджена, хоча наявність води дозволяє прогнозувати виявлення і тут культурного шару давньоруського часу. На цій ділянці тераси відома лише "Сіверянська"

церква, що підтверджує поширення забудови вздовж краю тераси. Її існування за межами укріплень вказує, скоріше за все, на облаштування на цій ділянці не монастиря, а князівського замиського подвір'я з дворовою церквою невеликих розмірів. Традиція побудови князівських дворів за стінами міських укріплень не могла оминати столицю одного з найбільших князівств Київської Русі.

З появою ровів укріплень, які прорізали материкову породу на значну глибину (інколи до 6 м, як укріплення Окольного міста), з'являлися нові рукотворні водотоки, які, з одного боку, осушували ділянки ґрунту, розташовані поряд, а з іншого – спричинили появу у ровах води з розрізаних шарів ґрунту.

Природний перепад рельєфу з південного заходу на північний схід зумовлював напрямок течії води в ровах з північної сторони Дитинця та північно-східної частини Окольного міста. Таким чином, часткова руйнація старих водотоків спричинила появу нових, штучних. Зростання чисельності мешканців змушувало будувати колодязі місця розташування яких, судячи з досліджень по вул. Коцюбинського, слід шукати в руслах старих струмків.

У такий же спосіб територія міста освоювалась у XVII – XIX ст. Найдавніший план 1706 р. показує забудову Подолу, укріплених частин міста, вздовж рову під стінами Окольного граду та вздовж р. Стрижень. Плани кінця XVIII ст. фіксують зростання території Подолу на південний захід, забудову відкритих посадів вздовж Стрижня та вздовж старих струмків, що прорізали територію колишнього Передгороддя. Незабудованими наприкінці XVIII ст. залишилися ділянки вздовж Любецької дороги та дороги на Київ (через верхів'я Холодних Ярів). Міське кладовище облаштовувалося навколо Воскресенської церкви, на ділянці, мало забезпеченій водою, на деякій відстані від забудови.

Подібність процесів заселення території Чернігова у XI – XIII ст. та XVII – XVIII ст. була зумовлена потребами водопостачання мешканців і майже не зміненим рельєфом місцевості.

1. Марков М. О достопамятностях Чернигова // Об успехах народного просвещения. СПб., 1816. – № XLI. – С. 20.

2. Ярыгин А.К. Изыскания о древнем расположении г. Чернигова // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. III. – С. 177.

3. Рыбаков Б.А. Отчет о работе “Южно – Русской” экспедиции за 1958 г. в г. Любеч // Наук. архив Института археологии НАН Украины. – № 1958/25.

4. Карнабіда А.А. Чернігів. – К., 1980. – С. 15.

5. Коваленко В.П. До вивчення чернігівського Передгороддя // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 42 – 44.

6. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 22 – 33.
7. Ситий Ю.М. Закономірності розташування некрополя давньоруського Чернігова X – середини XIII ст. // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 7 – 10.
8. Очерки русской культуры XVII в. / Под редакцией А.В. Арциховского. – М., 1979. – Ч. 2. – С. 20.
9. Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 82 – 94.
10. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – Таблиці XXXIII – XXXV.
11. Ситий Ю.М. Невідома архітектурна пам'ятка давньоруського Чернігова // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів, 2006. – С. 117 – 121.
12. Карнабід А.А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – Дитинця // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 91.
13. Шекун О.В., Ситий Ю.М. Охоронні археологічні дослідження в зоні будівництва 2-ої черги житлового будинку по вул. Коцюбинського, 81-А на Чернігівському Передгородді. – Т. II. – Розкоп № 2 (1998 р.) // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1998/31.
14. Казаков А.Л. Оборонний комплекс XI ст. чернігівського посаду // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 20.
15. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно – исторического заповедника в г. Чернигове // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1974/111. – С. 29; Мезенцев В.І. Про формування міської території давнього Чернігова // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 61.
16. Гребень П.Н., Сытый Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах в северозападной части посада древнего г. Чернигова в 1992 году (ул. Ленина, 44) // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1992/155.
17. Мезенцев В.І. Про формування... – С. 59.
18. Ситий Ю.М. Звідки починався в стародавньому Чернігові Любецький шлях? // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 169 – 170.
19. Гребень П.Н., Сытый Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах 1992 года на посаде г. Чернигова по пр. Октябрьской революции, 133. – Т. 2 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1992/224.
20. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове (1953 – 1954 гг.) // Архитектурное наследие. – М., 1956. – С. 290; Шекун А.В., Ситий Ю.М. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1986 года. – М., 1988. – С. 351.
21. Казаков А.Л. Чернігів IX – XIII ст. в контексті археологічних джерел // Сумська старовина. – 2006. – №№ XVIII – XIX. – С. 27.

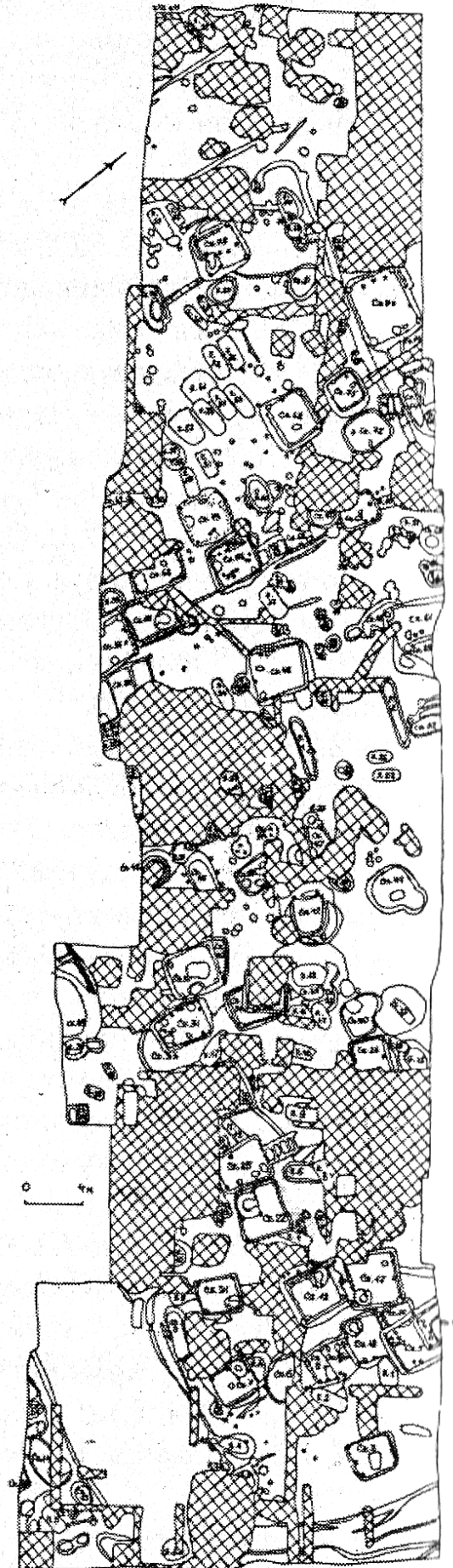
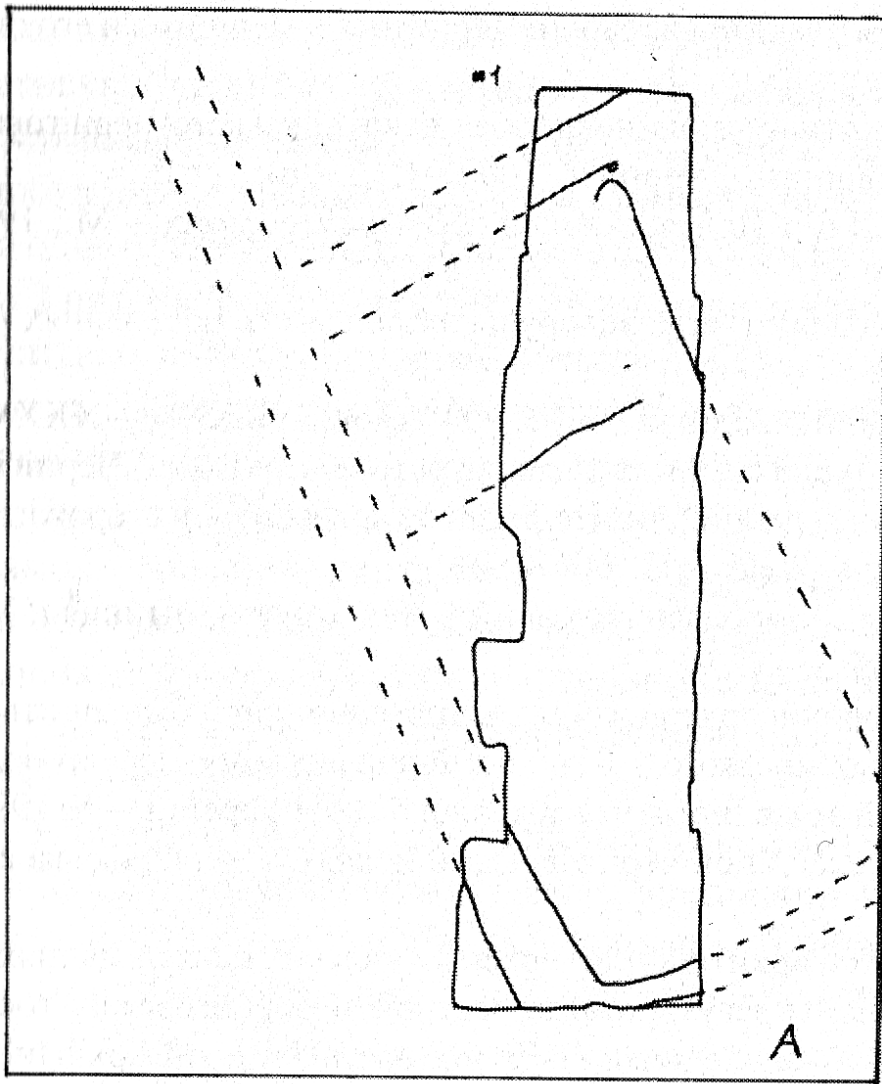


Рис. 1. Схемплан розкопу цо вул. Кирпоноса, 24:

А – розташування розкопу; 1 – місце знахідки шиферної плити над похованням.

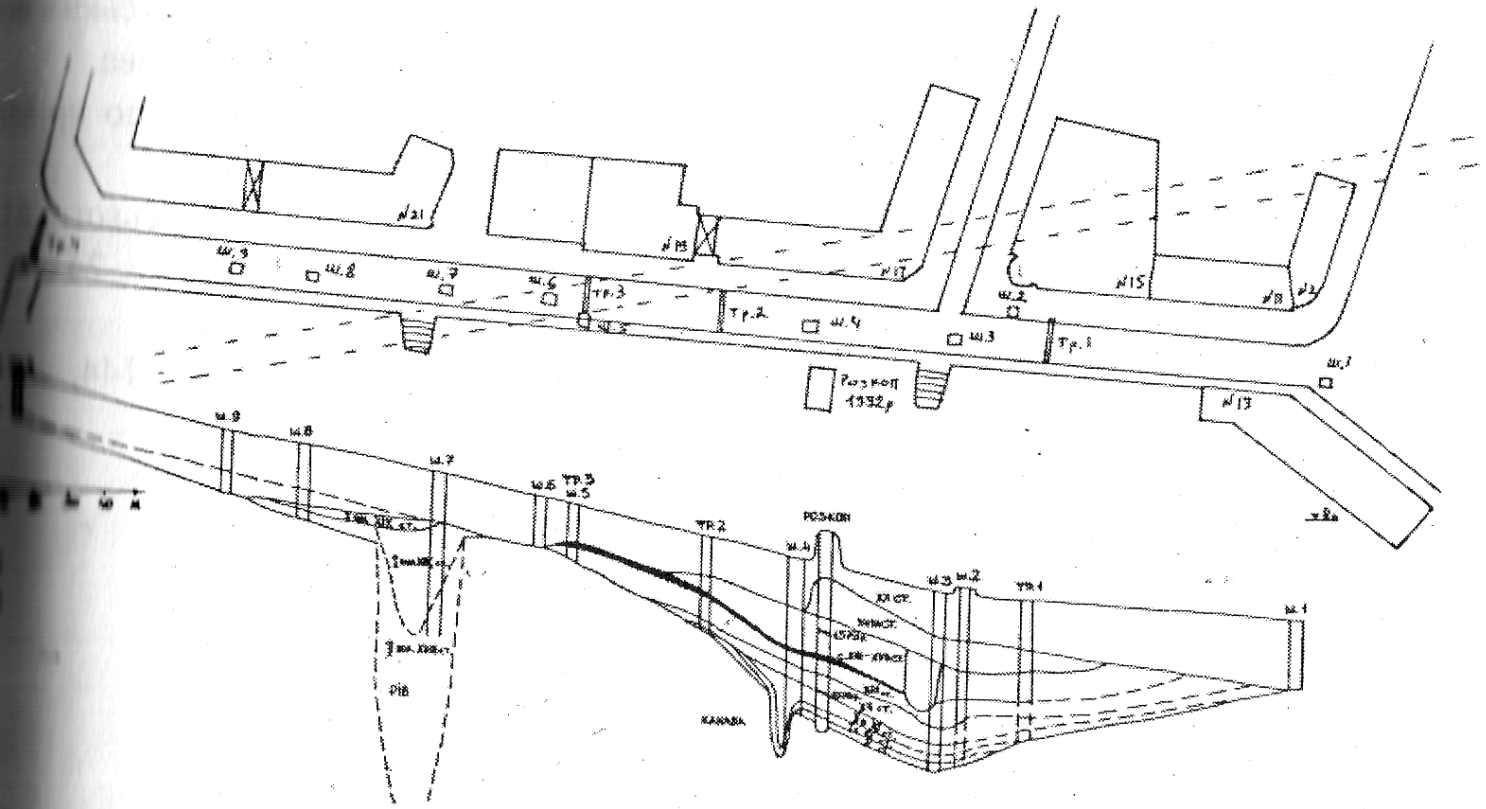


Рис. 2. План та стратиграфія траншеї на території Окольного міста (по суч. проспекту Миру).

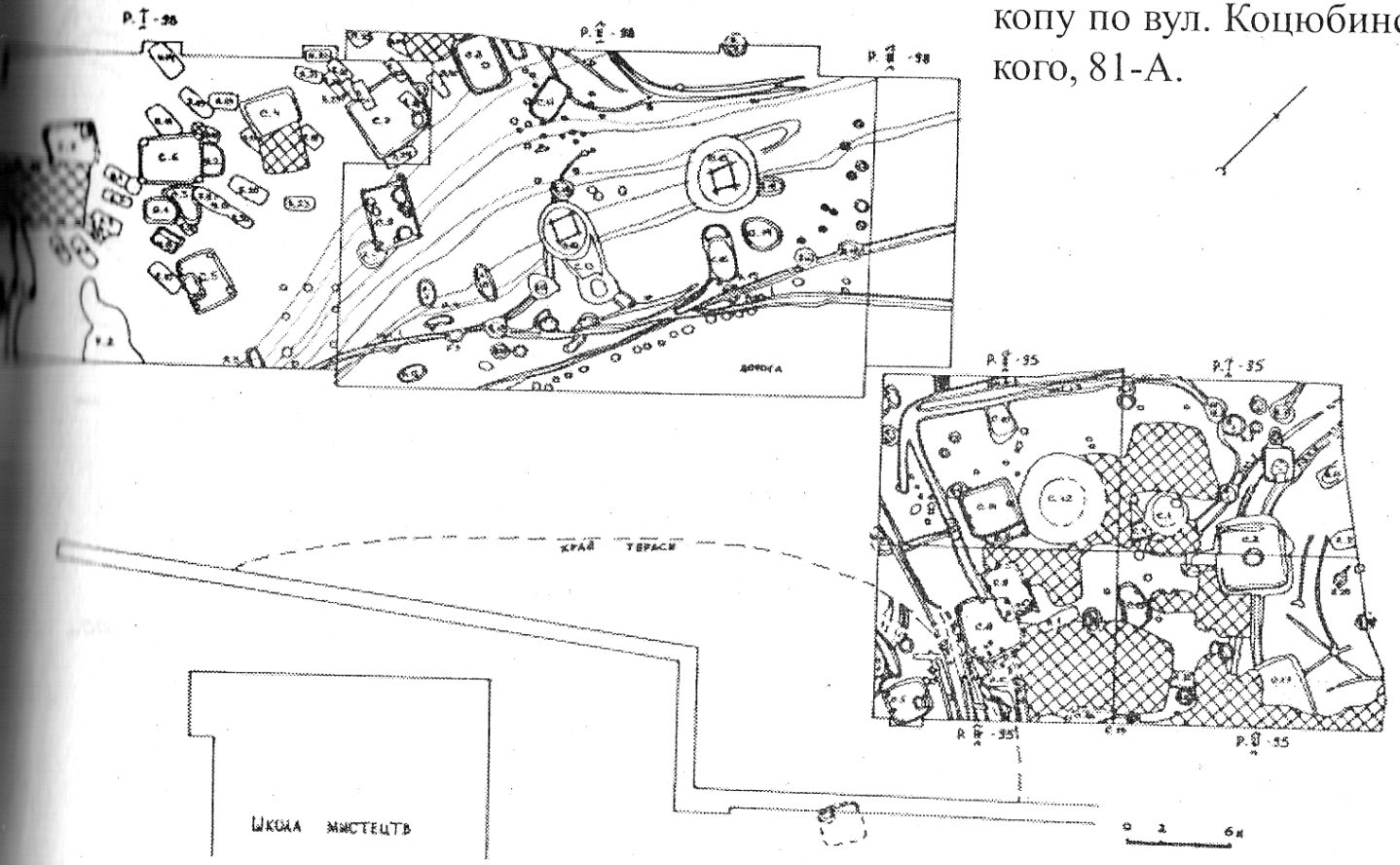


Рис. 3. Схемплан розкопу по вул. Коцюбинського, 81-А.

Рис. 4. Місця фіксації давньоруських водотоків на території древнього Чернігова:

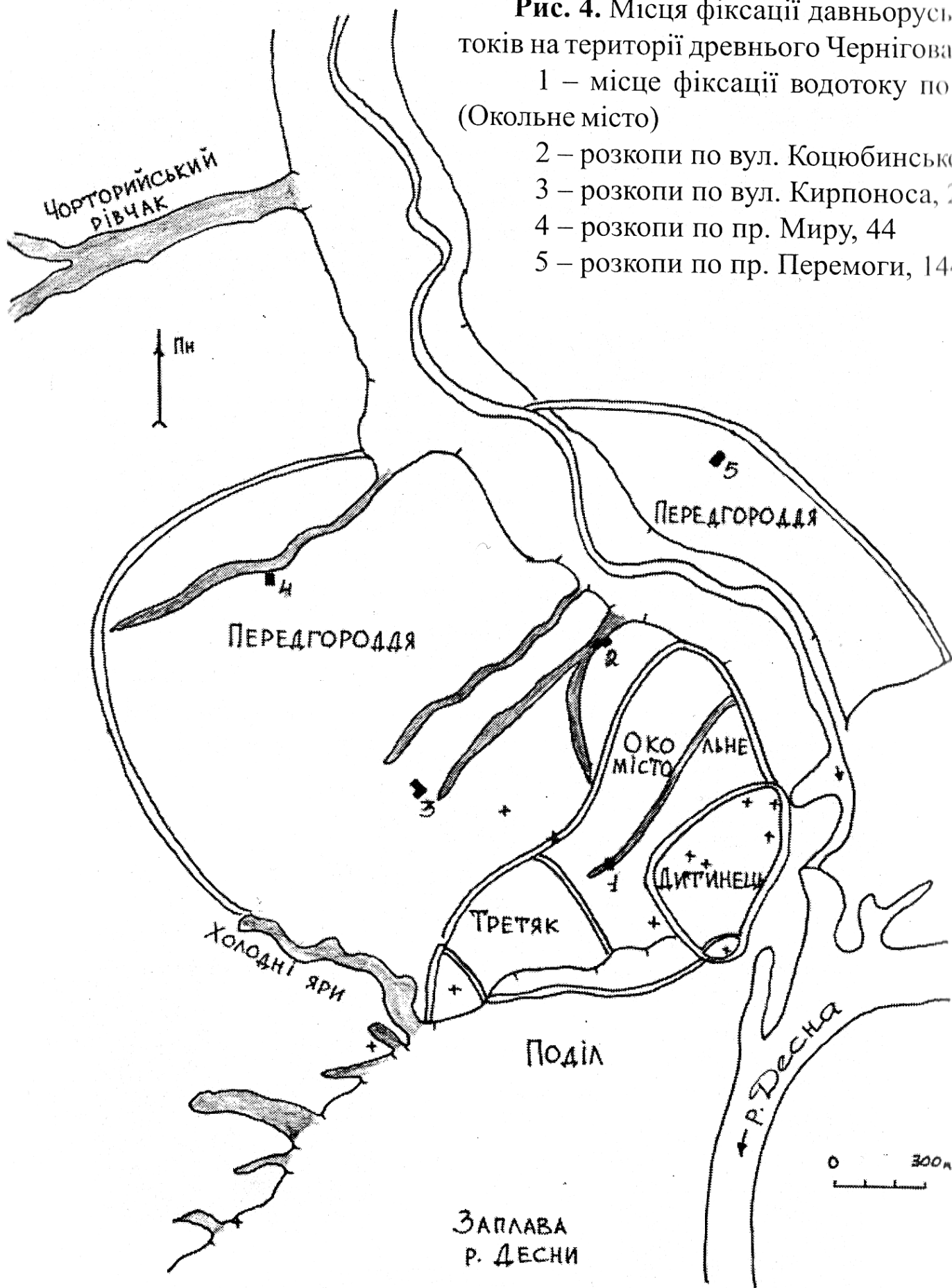
1 – місце фіксації водотоку по пр. Миру (Окольное місто)

2 – розкопи по вул. Коцюбинського, 11

3 – розкопи по вул. Кирпоноса, 24

4 – розкопи по пр. Миру, 44

5 – розкопи по пр. Перемоги, 144.



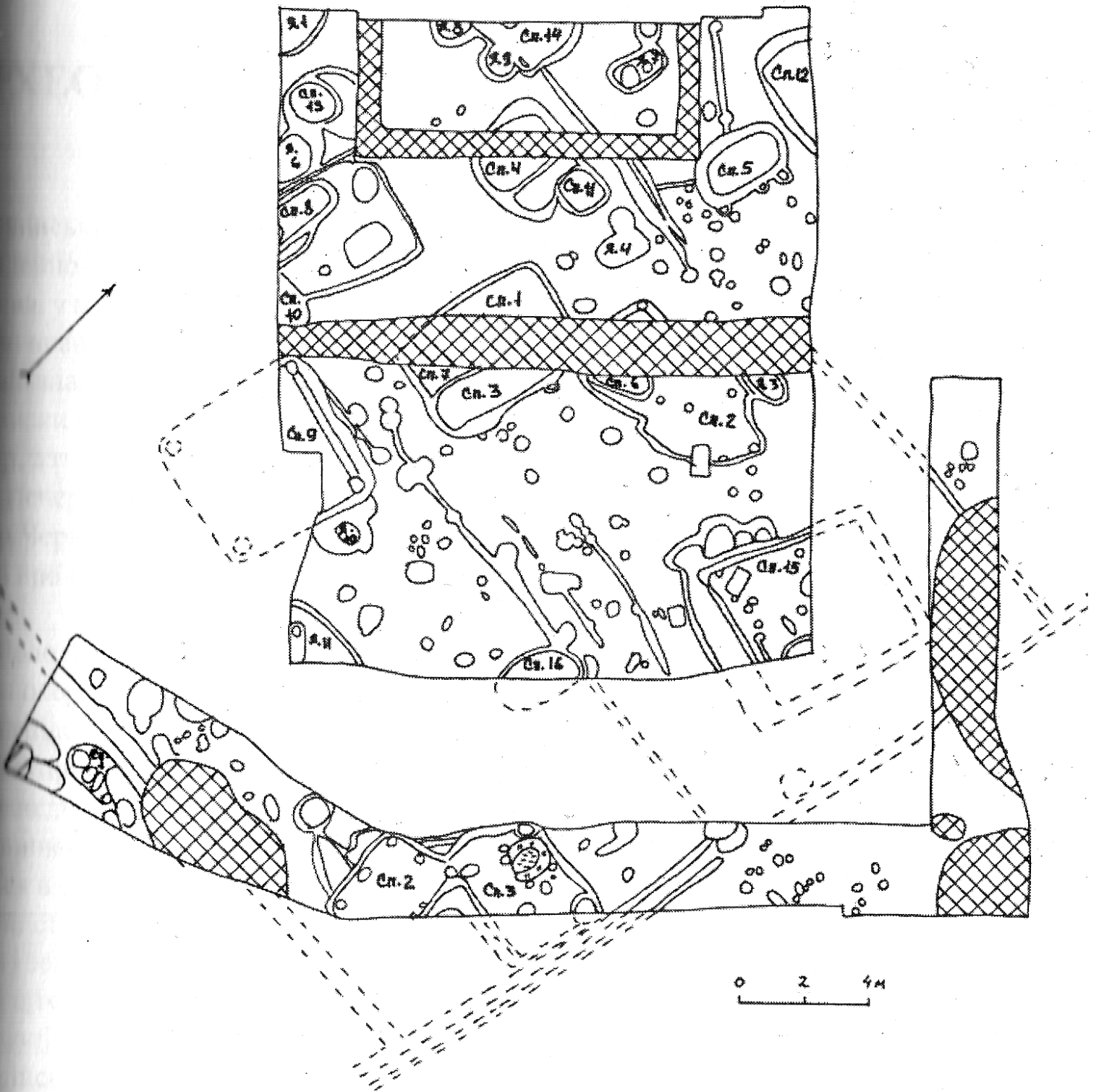


Рис. 5. Схемплан розкопу на території Першої міської лікарні (пр. Миру, 44).

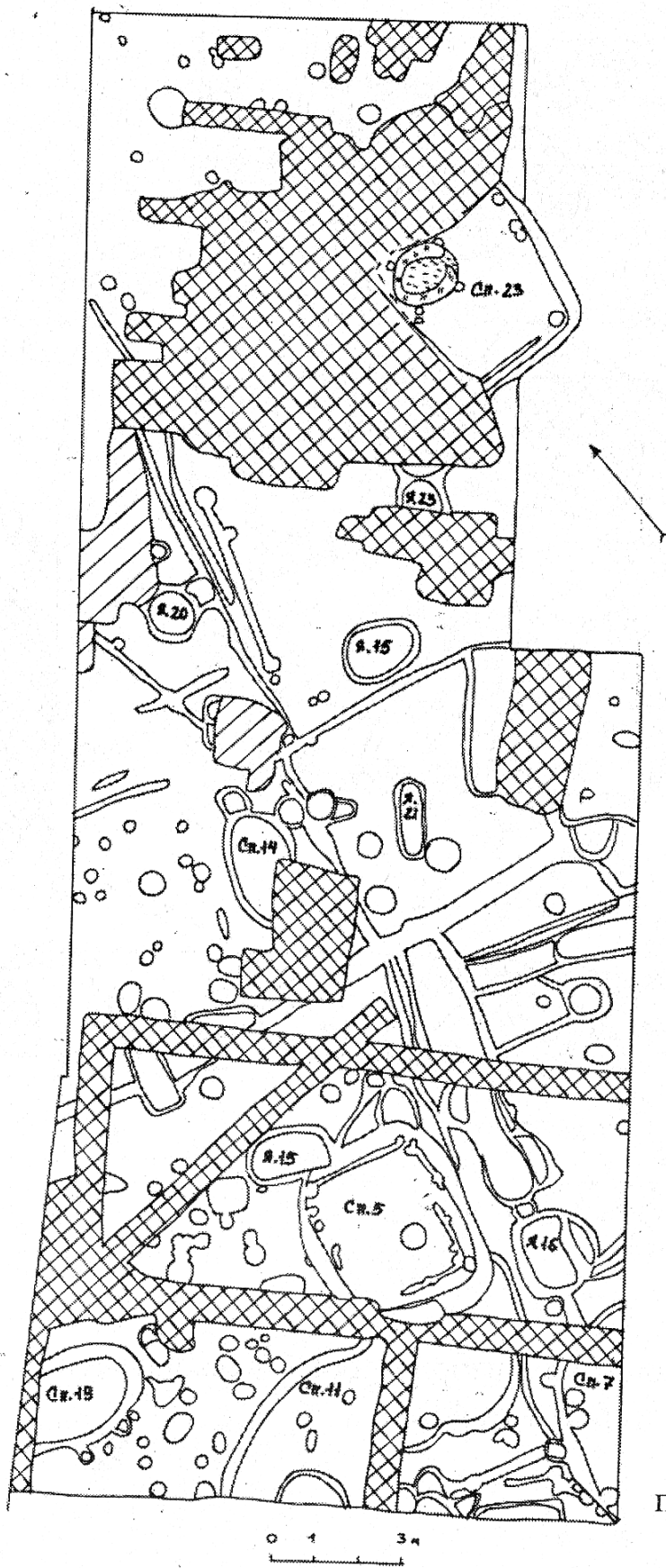


Рис.6. Схемплан розкопу на пр. Перемоги, 144.